



ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΠΑΝΩ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ

Μανώλης Σπαθής

m.spathis@hotmail.com

1.1 Εισαγωγή στη μαρξιστική προβληματική για τις κρίσεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής

Ο Μαρξ ποτέ δεν ανέπτυξε μια πλήρη θεωρία για τις οικονομικές κρίσεις συγκεντρωμένη σε ένα σημείο των γραπτών του. Υπάρχουν πολλές σκέψεις και ιδέες διάσπαρτες σε όλα του τα έργα. Η ανάλυσή του για τις οικονομικές κρίσεις εξελισσόταν με το πέρασμα του χρόνου.

Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα τα γραπτά του Μαρξ να είναι σε πολλά σημεία αμφίσημα και ανοιχτά σε διαφορετικές ερμηνείες. Πολλοί από τους πρώτους μαρξιστές δεν διάβασαν ποτέ τον δεύτερο και τον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*, που μετά τον θάνατο του συγγραφέα τους, το 1883, μετά από προσπάθειες του Ένγκελς και αργότερα του Κάουτσκι. Ιδιαίτερα ο Ένγκελς πάλευε για χρόνια να βάλει σε μια σειρά/να ταξινομήσει τα ανολοκλήρωτα χειρόγραφα του Μαρξ, ώστε να μπορούν να εκδοθούν. Ακόμα πιο άγνωστα παρέμεναν άλλα έργα του Μαρξ όπως οι *Θεωρίες για την Υπεραξία* αλλά και το *Grundrisse (Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας)*.

Τα παραπάνω είχαν σαν αποτέλεσμα να δημιουργηθεί μια θολή και στρεβλή εικόνα για την ανάλυση του Μαρξ πάνω στις οικονομικές κρίσεις. Μπορούμε όμως να σκιαγραφήσουμε με



αδρές γραμμές δύο κυρίως σχολές εντός των μαρξιστών με βάση την ανάλυσή τους για την κρίση.

Η μια, λοιπόν, προσέγγιση είναι αυτή της κρίσης υπερπαραγωγής. Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, η παραγωγή στον καπιταλισμό πραγματοποιείται τυφλά, χωρίς οι καπιταλιστές να λογαριάζουν αν η αγορά είναι σε θέση να απορροφήσει το προϊόν. Η μείωση των μισθών των εργατών, καθώς και η αύξηση της ανεργίας μειώνουν την αγοραστική δύναμη της εργατικής τάξης και επομένως τα ήδη παραγμένα αγαθά μένουν απούλητα. Το πρόβλημα της υπερπαραγωγής εντείνεται με την παρουσία χρηματικού κεφαλαίου. Αυτό συμβαίνει επειδή όταν το κεφάλαιο βρίσκεται στην χρηματική του μορφή μπορεί να είναι αντικείμενο θησαυρισμού και αντί να ξοδεύεται μπορεί να αποταμιεύεται, και έτσι ο κάθε πωλητής : διατρέχει τον κίνδυνο να μην βρει αγοραστή για τα προϊόντα του, πράγμα που αυξάνει τις πιθανότητες ξεσπάσματος μιας κρίσης υπερπαραγωγής. Το επιχείρημα αυτό, συνιστά σε ένα βαθμό και την μαρξική κριτική στο Νόμο του Σαι.

Η προσέγγιση αυτή για τις κρίσεις υπερπαραγωγής ή υποκατανάλωσης¹ έχει μια κάποια βάση, μιας και ο ίδιος ο Μαρξ είχε γράψει:

Η τελική αιτία όλων των πραγματικών κρίσεων παραμένει η φτώχεια και η περιορισμένη κατανάλωση των μαζών, ενώ αντίθετα η τάση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής είναι να αναπτύσσει με τέτοιο τρόπο τις παραγωγικές δυνάμεις, λες και το όριο της αποτελείται μόνο από την απόλυτη καταναλωτική δύναμη της κοινωνίας.²

Αλλά όταν ο Μαρξ έλεγε ότι η περιορισμένη κατανάλωση είναι η *τελική* αιτία όλων των κρίσεων κυριολεκτούσε. Το επιχείρημα του ήταν ότι, μόλις ξεσπάσει κάπου μέσα στο σύστημα μια κρίση, η περιορισμένη κατανάλωση είναι αυτή που καθιστά την ύφεση αναπόφευκτη. Η υπερπαραγωγή

1 Η υποκατανάλωση σε έναν βαθμό είναι η άλλη όψη της υπερπαραγωγής, καθώς και οι δυο υπονοούν ότι η ζήτηση δεν είναι αρκετή για να καλύψει την προσφορά.

2 Κ. Μαρξ, Το κεφάλαιο, Τρίτος τόμος σελ 610 (βασισμένη στην μετάφραση του Π. Μαυρομμάτη με δικές μου παρεμβάσεις)



όμως είναι πανταχού παρούσα, μιας και εξ ορισμού οι εργάτες πληρώνονται λιγότερο από την αξία του προϊόντος της εργασίας τους, επομένως, όσο υπάρχει ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, δεν υπάρχει τρόπος η εργατική τάξη να καταναλώνει \neq ολόκληρο το προϊόν της. Η υπερπαραγωγή όμως είναι και κάτι άλλο, είναι από μόνη της ο ορισμός της ύφεσης και όχι απλώς η αιτία:

Είναι καθαρή ταυτολογία να λέμε πως οι κρίσεις προκαλούνται από την έλλειψη αποτελεσματικής ζήτησης ή αποτελεσματικής κατανάλωσης... Όταν μένουν απούλητα εμπορεύματα δε σημαίνει τίποτα άλλο, παρά πως δεν βρέθηκαν αγοραστές ικανοί να πληρώσουν για αυτά... Αν όμως, για να δώσουν στην ταυτολογία αυτή μιαν επίφαση βαθύτερης αιτιολόγησης, μας πουν πως η εργατική τάξη παίρνει ένα πάρα πολύ μικρό μέρος του προϊόντος της, και πως το κακό αυτό μπορεί να θεραπευτεί όταν η εργατική τάξη πάρει μεγαλύτερο μερτικό απ' αυτό, όταν δηλαδή ο μισθός της αυξηθεί, τότε αρκεί να παρατηρήσουμε μόνο πως οι κρίσεις προετοιμάζονται από μια περίοδο, όπου γενικά οι μισθοί αυξάνονται και η εργατική τάξη πράγματι παίρνει μεγαλύτερη μερίδα από το μέρος εκείνο του ετήσιου προϊόντος που προορίζεται για την κατανάλωση. Αντίθετα, η περίοδος αυτή θα έπρεπε, από την άποψη αυτών των απολογητών της σωστής και «απλής» (!) κοινής λογικής, να απομακρύνει την κρίση. Φαίνεται, λοιπόν, πως η κεφαλαιοκρατική παραγωγή περικλείει όρου ανεξάρτητους από τις καλές ή κακές προθέσεις των ανθρώπων που επιτρέπουν, την σχετική εκείνη ευημερία της εργατικής τάξης, μόνο προσωρινά, και πάντα σαν προάγγελο της κρίσης.³

Η άλλη κύρια σχολή μαρξιστών δίνει μεγαλύτερη έμφαση στον άναρχο και χαοτικό τρόπο με τον οποίο πραγματοποιείται η καπιταλιστική παραγωγή. Ο τρόπος με τον οποίο πραγματοποιείται ο ανταγωνισμός μέσω της αγοράς είναι τόσο ανεξέλεγκτος που δημιουργεί ανισομέρειες, τόσο γεωγραφικά, όσο και μεταξύ κλάδων.

3 Κ. Μαρξ, Το κεφάλαιο, Δεύτερος τόμος, σελ 410 (βασισμένη στην μετάφραση του Π. Μαυρομμάτη με δικές μου παρεμβάσεις)



Τόσο αυτή η σχολή, όσο και η πρώτη που αναφέραμε, έχουν κάτι κοινό: και οι δύο σχεδόν αδιαφορούν για τον νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους. Αυτό είναι προβληματικό από δύο σκοπιές: αρχικά, συνιστά μεθοδολογικό ατόπημα το να επιχειρούμε μια μαρξιστική ανάλυση για την κρίση χωρίς να παίρνουμε υπόψη μας το νόμο αυτό, ο οποίος καταλαμβάνει έναν αρκετά μεγάλο όγκο στο μαρξικό έργο, γεγονός που σημαίνει ότι και για τον ίδιο τον Μαρξ ήταν βαρύνουσας σημασίας. Εκτός της μεθοδολογικής ασυνέπειας απέναντι στο μαρξικό έργο, είναι, επιπλέον, λάθος να αγνοούμε την επίδραση της κερδοφορίας πάνω στην διαδικασία των επενδύσεων, αφού είναι εμπειρικά διαπιστωμένη και θεωρητικά τεκμηριωμένη και από όλες τις σχολές οικονομικής σκέψης πέραν της μαρξιστικής.

Ακόμη, η προσέγγιση της κρίσης με εργαλείο την θεωρία της πτωτικής τάσης του μέσου ποσοστού κέρδους έχει κάποια σοβαρά πλεονεκτήματα έναντι των άλλων δύο σχολών. Αν και υπάρχουν μεγάλα υπολογιστικά προβλήματα στο να προσδιορίσουμε το εκάστοτε ποσοστό κέρδους και την δυναμική του, μιας και οι μαρξικές κατηγορίες διαφέρουν κατά πολύ από τα στοιχεία των στατιστικών αρχών, εντούτοις μπορούμε να πούμε ότι σε γενικές γραμμές το ποσοστό κέρδους είναι υπολογίσιμο. Αυτό είναι σημαντικό γιατί, αν το ποσοστό κέρδους είναι υπολογίσιμο και μπορούμε να παρατηρήσουμε τη γενική του τάση, τότε ίσως μπορούμε να κάνουμε και προβλέψεις σχετικά με την πιθανότητα εμφάνισης μιας κρίσης. Αντίθετα, οι άλλες δύο θεωρίες δεν μας παρέχουν αυτή τη δυνατότητα. Η υπερπαραγωγή παρατηρείται όταν πλέον η κρίση είναι γεγονός και επομένως δεν μας προσφέρει καμία δυνατότητα πρόβλεψης, ενώ την θεωρία της ανισομέρειας, όσο σωστή και χρήσιμη κι αν είναι θεωρητικά και πολιτικά, είναι ουσιαστικά αδύνατο να την ποσοτικοποιήσουμε. Για αυτό τον λόγο και αυτή η προσέγγιση δεν είναι χρήσιμη από πλευράς πρόβλεψης.

Ο πιο ενδεδειγμένος τρόπος να αντιλαμβανόμαστε τις κρίσεις είναι περίπου ο αντίστροφος από αυτόν που χρησιμοποιούν οι υποστηρικτές των θεωριών της υποκατανάλωσης. Η υπερσυσσώρευση κεφαλαίου σε σχέση με την κερδοφορία οδηγεί σε παραγωγή μεγαλύτερη της αποτελεσματικής ζήτησης και όχι το αντίστροφο. Όπως θα το έθετε ο Μαρξ:



Η υπερπαραγωγή κεφαλαίου, και όχι οποιουδήποτε άλλου μεμονωμένου αγαθού (παρόλο που η υπερπαραγωγή κεφαλαίου πάντα περιλαμβάνει την υπερπαραγωγή αγαθών) είναι για αυτόν τον λόγο απλά υπερ-συσσώρευση κεφαλαίου [...] Ο σκοπός της καπιταλιστικής παραγωγής, παρόλα αυτά είναι η αυτοεπέκταση του κεφαλαίου, δηλαδή η απόσπαση υπερεργασίας, παραγωγής υπεραξίας και κέρδους.⁴

1. 2. Η μαρξιστική προβληματική για τις κρίσεις μέσω των αρχικών ιστορικών αντιπαραθέσεων μεταξύ των μαρξιστών

Όπως αναφέραμε εισαγωγικά, στο έργο του Μαρξ δεν περιέχεται σε αναπτυγμένη μορφή η γενική θεωρία των οικονομικών κρίσεων του καπιταλισμού, κατ' αναλογία π.χ. με τη θεωρία του εμπορεύματος, της καπιταλιστικής συσσώρευσης ή της αναπαραγωγής του κοινωνικού κεφαλαίου. Οι αναφορές του στις οικονομικές κρίσεις έχουν κατ' αρχάς, μέχρι την έκδοση του *Κεφαλαίου*, ένα περιγραφικό-αποσπασματικό χαρακτήρα. Αλλά και στα ώριμα οικονομικά έργα του Μαρξ, η θεωρία των κρίσεων βρίσκεται "αναμειγμένη" με άλλες θεωρητικές αναπτύξεις⁵.

Το γεγονός αυτό συνετέλεσε στο να διαμορφωθούν από τους Μαρξιστές διαφορετικές και συχνά αντικρουόμενες θεωρητικές προσεγγίσεις στο ζήτημα των οικονομικών κρίσεων του

4 Κ. Μαρξ, *Θεωρίες Υπεραξίας*, Κεφάλαιο XVII

⁵ Αυτός ο αποσπασματικός χαρακτήρας που έχει η θεωρητική ανάλυση των κρίσεων μπορεί να γίνει κατανοητός από το κύριο στόχο που έχει η θεωρητική ανάλυση του *Κεφαλαίου*: «... οι κρίσεις δεν αποτελούν ένα μόνιμο χαρακτηριστικό του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, αλλά μια (πιθανή) έκβαση της οικονομικής συγκυρίας, η οποία βεβαίως προκύπτει ως αποτέλεσμα των εγγενών δομικών αντιφάσεων που χαρακτηρίζουν τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Ο Μαρξ, έχοντας επιλέξει στο *Κεφάλαιο* ως αντικείμενο ανάλυσης τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής γενικά, ασχολείται κυρίως με αυτές τις εγγενείς δομικές αντιφάσεις, δηλαδή με τα μόνιμα δομικά χαρακτηριστικά (τους "νόμους") του τρόπου παραγωγής, και δευτερευόντως με τις συγκυριακές αποκρυσταλλώσεις τους (τις φάσεις του οικονομικού κύκλου, τις κρίσεις κ.λπ. (Μηλιός et al, σελ.621)



καπιταλισμού. Τρεις από τις προσεγγίσεις αυτές, που αναπτύχθηκαν ιδιαίτερα στο πλαίσιο της ιστορικής Μαρξιστικής συζήτησης για τις οικονομικές κρίσεις κατά την περίοδο 1900-1937 (: κρίση υπερσυσσώρευσης, κρίση υποκατανάλωσης, κρίση λόγω της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους, στις οποίες αναφερθήκαμε συνοπτικά στην εισαγωγή) παρέμειναν έκτοτε ως οι *Μαρξιστικές εκδοχές ερμηνείας των κρίσεων*, δηλαδή επανέρχονται ως ερμηνευτικά σχήματα κάθε φορά που ο καπιταλισμός πλήττεται από οικονομική κρίση.

1. Βασικές θέσεις που μπορούμε να ανιχνεύσουμε στα κείμενα του Μαρξ

Ήδη το 1848 στο *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, οι Μαρξ και Ένγκελς έγραφαν: "Στις κρίσεις ξεσπά μια κοινωνική επιδημία που σε κάθε άλλη, προηγούμενη εποχή θα φαινότανε σαν παραλογοισμός, η επιδημία της υπερπαραγωγής. Η κοινωνία ξαφνικά βρίσκεται ριγμένη πίσω, σε κατάσταση στιγμιαίας βαρβαρότητας. (...) Η βιομηχανία, το εμπόριο φαίνονται εκμηδενισμένα. Και γιατί; Γιατί η κοινωνία έχει πάρα πολύ πολιτισμό, πάρα πολλά μέσα ύπαρξης, πάρα πολύ βιομηχανία, πάρα πολύ εμπόριο. Οι παραγωγικές δυνάμεις που διαθέτει δεν χρησιμεύουν πια για την προώθηση του αστικού πολιτισμού και των αστικών σχέσεων ιδιοκτησίας. Αντίθετα, έγιναν πάρα πολύ μεγάλες γι' αυτές τις σχέσεις, εμποδίζονται από αυτές. Κάθε φορά που οι οικονομικές παραγωγικές δυνάμεις ξεπερνούν το εμπόδιο αυτό φέρνουν σε αναταραχή ολόκληρη την αστική κοινωνία, απειλούν την ύπαρξη της αστικής ιδιοκτησίας. (...) Πώς ξεπερνά η αστική τάξη τις κρίσεις; Από το ένα μέρος καταστρέφοντας αναγκαστικά μάζες από παραγωγικές δυνάμεις. Από το άλλο κατακτώντας καινούργιες αγορές και εκμεταλλεύομενη πιο βαθιά τις παλιές. Πώς λοιπόν; Προετοιμάζοντας πιο ολόπλευρες και πιο τεράστιες κρίσεις και ελαττώνοντας τα μέσα για να προλαβαίνει τις κρίσεις" (Μαρξ/Ένγκελς, κομμουνιστικό μανιφέστο, 36).

Ο Μαρξ αναφέρεται εκτενώς στις οικονομικές κρίσεις του καπιταλισμού στο τρίτο τμήμα του 3ου τόμου του *Κεφαλαίου* (κεφ. 13-16). Ο γενικός τίτλος του τμήματος είναι: "Ο νόμος της τάσης του



ποσοστού κέρδους να πέφτει". Ιδιαίτερη έμφαση στο ζήτημα των κρίσεων δίνει όμως και στο μέρος III του 15ου κεφαλαίου (του 3ου τόμου) που τιτλοφορείται "Πλεόνασμα κεφαλαίου σε συνθήκες πλεονάζοντος πληθυσμού".

Ο Μαρξ ονομάζει τις οικονομικές κρίσεις *κρίσεις υπερπαραγωγής* διευκρινίζοντας παράλληλα: "Υπερπαραγωγή κεφαλαίου, και όχι ξεχωριστών εμπορευμάτων --αν και η υπερπαραγωγή κεφαλαίου περιλαμβάνει πάντα την υπερπαραγωγή εμπορευμάτων-- δεν σημαίνει λοιπόν τίποτε άλλο από υπερσυσσώρευση κεφαλαίου" (Κ. Μαρξ, Το κεφάλαιο, Τρίτος Τόμος, σελ. 317).

Ο Μαρξ θεωρεί τις κρίσεις αναγκαίο αποτέλεσμα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής: "Περιοδικώς παράγονται πάρα πολλά μέσα εργασίας και μέσα συντήρησης, τόσα που δεν μπορούν να τα βάλουν να λειτουργήσουν σαν μέσα εκμετάλλευσης των εργατών με ένα ορισμένο ποσοστό κέρδους. Παράγονται πάρα πολλά εμπορεύματα, τόσα που στις δοσμένες από την κεφαλαιοκρατική παραγωγή συνθήκες διανομής και κατανάλωσης δεν μπορούν να πουληθούν και να ξαναμετατραπούν σε νέο κεφάλαιο η περιεχόμενη σ' αυτά αξία και η περιεχόμενη σ' αυτήν υπεραξία, έτσι που να μπορεί να πραγματοποιηθεί το προτσές της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής χωρίς διαρκώς επαναλαμβανόμενες εκρήξεις (...) Η παραγωγή σταματάει, όχι επειδή έχουν ικανοποιηθεί οι ανάγκες, αλλά όταν το σταμάτημα αυτό το απαιτούν η παραγωγή του κέρδους και η πραγματοποίησή του" (Κ. Μαρξ, Το κεφάλαιο, Τρίτος Τόμος, 326-327).

Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Μαρξ, οι κρίσεις έχουν ως βασικό κοινωνικό περιεχόμενο την "πληθώρα κεφαλαίου", την υπερπαραγωγή κεφαλαίου τόσο στη μορφή (επενδυμένων) μέσων παραγωγής όσο και στη μορφή αδιάθετων (καταναλωτικών και κεφαλαιουχικών) εμπορευμάτων. Η υπερπαραγωγή αυτή δεν είναι απόλυτη (δεν αφορά τις κοινωνικές ανάγκες), αλλά σχετική, δηλαδή προσδιορίζεται από τα κοινωνικά χαρακτηριστικά του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής: αναφέρεται πάντοτε στη δυνάμενη να πληρώσει ζήτηση και στο ύψος εκείνο του ποσοστού κέρδους, που αν δεν επιτυγχάνεται, διακόπτεται "η "υγιής", "ομαλή" ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατικού προτσές παραγωγής".

Υπερπαραγωγή κεφαλαίου (υπερσυσσώρευση), που η άλλη όψη της είναι η υστέρηση (ως προς



την παραγωγή) της δυνάμενης να πληρώσει ζήτησης (υποκατανάλωση), πτώση του ποσοστού κέρδους, είναι λοιπόν έννοιες με τις οποίες ο Μαρξ περιγράφει τις αλληλεξαρτώμενες εκφάνσεις της οικονομικής κρίσης του καπιταλισμού. Ανάλογα με την κύρια έννοια που επιλέγεται να στηρίζει τη θεωρητική ανάλυση της κρίσης, οι Μαρξιστές στη συνέχεια χωρίστηκαν σε τρία διακριτά ρεύματα (και εντός αυτών των ρευμάτων εμφανίστηκε και το τρίτο γενικό είδος με τον οποίο οι μαρξιστές προσεγγίζουν την ερμηνεία της κρίσης: της άναρχης και ανισόμετρης διαδικασίας της καπιταλιστικής συσσώρευσης στο οποίο αναφερθήκαμε στην εισαγωγή.

2.1 Κάουτσκι. Η υποκαταναλωτική θεωρία

Κατά τον Κάουτσκι, η υποκατανάλωση είναι όχι μόνο η αιτία των κρίσεων, αλλά και το ουσιώδες χαρακτηριστικό της σύνθετης δομής τους. Κατ' αρχήν, καπιταλιστική τάξη είναι σχετικά ολιγάριθμη και άρα η ατομική της κατανάλωση δεν μπορεί να υπερβεί κάποια όρια. Επίσης λόγω των ταξικών συσχετισμών δύναμης και της κύριας τάσης της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής να επαναστατικοποιεί την τεχνολογία και τα χρησιμοποιούμενα μέσα παραγωγής έχουμε αυξήσεις της παραγωγικότητας της εργασίας οι οποίες υπερβαίνουν τις αυξήσεις του πραγματικού μισθού. Επομένως η μερίδα των μισθώνς το καθαρό προϊόν μειώνεται. Το αποτέλεσμα είναι η κρίση λόγω αδυναμίας πραγματοποίησης της αξίας των παραχθέντων εμπορευμάτων (Μηλιός et al, 627 Clarke, p.20)

Επομένως, σύμφωνα με αυτήν την αντίληψη, ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής δεν είναι δυνατόν να υπάρξει και να αναπαράγεται σε διευρυνόμενη κλίμακα. Θα βρίσκεται, αντίθετα, σε μια μόνιμη κρίση υποκατανάλωσης-υπερπαραγωγής. Για να μπορεί ο καπιταλισμός να ξεπερνά την κρίση και να διευρύνει την καπιταλιστική παραγωγή, έχει λοιπόν ανάγκη από μια "εξωτερική" αγορά, που δεν έχει τη μορφή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, "τα μη καπιταλιστικώς παράγοντα επαγγέλματα και έθνη" σύμφωνα με τη διατύπωση του Κάουτσκι, τα οποία θα



απορροφούν την υπερβάλλουσα παραγωγή⁶ (Howard and King, p.70).

2.2 Τουγκάν-Μπαρανόφσκι. Η δυσαναλογία μεταξύ των διάφορων τομέων της καπιταλιστικής παραγωγής

Στις απόψεις του Κάουτσκι, αλλά και άλλων μαρξιστών της Γερμανικής Σοσιαλδημοκρατίας (όπως ο Bernstein) αντιπαρατέθηκε αρχικά ο ρώσος Μαρξιστής καθηγητής Τουγκάν-Μπαρανόφσκι (Μηλιός et al, σσ. 628-631, Clarke, pp. 26-28)

Η κριτική του Τουγκάν-Μπαρανόφσκι μπορεί να συνοψισθεί σε δύο βασικές θέσεις:

α) Οι απόψεις του Κάουτσκι (και των υπόλοιπων μαρξιστών της ίδιας σχολής) απομακρύνονται με τη θεωρία της υποκατανάλωσης από τη θεωρία της αναπαραγωγής του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου που διατύπωσε ο Μαρξ (στο δεύτερο τόμο του *Κεφαλαίου*), σύμφωνα με την οποία, *είναι δυνατή* η διευρυνόμενη αναπαραγωγή μιας "καθαρής" καπιταλιστικής οικονομίας, χωρίς την ανάγκη ύπαρξης "τρίτων" καταναλωτών, πέραν των φορέων της καπιταλιστικής παραγωγής, δηλαδή των εργατών και των καπιταλιστών.

β) Η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας και της μερίδας των κερδών έναντι της μερίδας των μισθών δεν συνεπάγεται ότι η παραγωγή ξεπερνάει την καταναλωτική δυνατότητα της κοινωνίας, γιατί με την καπιταλιστική ανάπτυξη η παραγωγή (και αντίστοιχα η αγορά) αναδιαρθρώνεται, δηλαδή αυξάνει συνεχώς ο τομέας παραγωγής μέσω παραγωγής και αντίστοιχα η αγορά μέσω παραγωγής, σε βάρος του τομέα παραγωγής καταναλωτικών εμπορευμάτων και της αντίστοιχης αγοράς καταναλωτικών (μισθιακών) εμπορευμάτων.

Κατά τον Τουγκάν-Μπαρανόφσκι το βασικό χαρακτηριστικό των κρίσεων είναι η υπερπαραγωγή και όχι η υποκατανάλωση: Πρόκειται για μια συγκυριακή υπερπαραγωγή μέσω παραγωγής,

⁶ Η αναγκαιότητα παρουσίας ενός «τρίτου» σε σχέση με το κεφάλαιο και την εργασία εμφανίζεται σε όλες τις εκδοχές της υποκαταναλωτικής θεωρίας.



επειδή η συσσώρευση δεν εξαρτάται από τα μέσα κατανάλωσης. Δηλαδή πρόκειται για παραγωγή καπιταλιστικών εμπορευμάτων (μέσων παραγωγής) σε ποσότητες και τιμές υπό τις οποίες δεν είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί ένα ικανοποιητικό, για τη συνέχιση της συσσώρευσης, κέρδος. Η παραγωγική διαδικασία ανακόπτεται έτσι προσωρινά, τα εμπορεύματα μένουν απούλητα, ή διατίθενται σε "καταστροφικές" τιμές για τους καπιταλιστές (βιομηχάνους και εμπόρους). Ως *αιτία* της κρίσης υπερπαραγωγής θεωρεί ο Τουγκάν-Μπαρανόφσκι τη δυσαναλογία μεταξύ των διαφορετικών κλάδων της καπιταλιστικής παραγωγής. Ο ίδιος συνοψίζει ως εξής τα συμπεράσματά του:

"Η διαδεδομένη αντίληψη, την οποία ως ένα βαθμό συμμεριζόταν και ο Μαρξ, ότι η αθλιότητα των εργατών, οι οποίοι αποτελούν τη μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού, καθιστά αδύνατη την πραγματοποίηση των προϊόντων της διαρκώς διευρυνόμενης καπιταλιστικής παραγωγής, λόγω ανεπαρκούς ζήτησης, πρέπει να θεωρηθεί λάθος. Είδαμε ότι η καπιταλιστική παραγωγή δημιουργεί μόνη της για τον εαυτό της μια αγορά -- η κατανάλωση είναι απλώς μία εκ των ροπών της καπιταλιστικής παραγωγής. Αν η κοινωνική παραγωγή ήταν οργανωμένη σχεδιασμένα, εάν οι διευθυντές της παραγωγής είχαν μια ολοκληρωμένη γνώση της ζήτησης και την εξουσία να μεταφέρουν ελεύθερα την εργασία και το κεφάλαιο από τον ένα κλάδο παραγωγής στον άλλο, τότε δεν θα μπορούσε η προσφορά των εμπορευμάτων να ξεπεράσει τη ζήτηση, όσο χαμηλή και αν ήταν η κοινωνική κατανάλωση (μισθιακών εμπορευμάτων)" (παρατίθεται στα Μηλιός et al, σς. 630-631, δεξ και Clarke, σελ.28).

2.3 Η Ρόζα Λούξεμπουργκ και υποκαταναλωτική θεωρία

Η πρώτη απάντηση στον Τουγκάν-Μπαρανόφσκι από τη μεριά του Κάουτσκι επικεντρώθηκε στη σωστή επισήμανση ότι δεν ανταποκρίνεται στα αναπαραγωγικά σχήματα του Μαρξ η θέση πως η συσσώρευση κεφαλαίου μπορεί να συντελείται ακόμα και αν μειώνεται ο όγκος των



εμπορευμάτων που καταναλώνει η εργατική τάξη στο σύνολό της (Clarke, p.29).

Ο Τουγκάν-Μπαρανόφσκι αναφέρεται, όπως είπαμε, στα αναπαραγωγικά σχήματα του Μαρξ για να θεμελιώσει την άποψή του σχετικά με τη δυνατότητα διευρυνόμενης αναπαραγωγής μιας "καθαρής" καπιταλιστικής κοινωνίας. Από τα σχήματα αυτά προκύπτει όμως ότι η διευρυνόμενη αναπαραγωγή του καπιταλισμού συνδέεται αναγκαστικά με τη διεύρυνση και της αγοράς μισθιακών-καταναλωτικών εμπορευμάτων (που σημαίνει και αύξηση των συνολικών πραγματικών μισθών, καταρχήν με την απασχόληση επιπρόσθετων εργατών).⁷ (Μηλιός et al., σ.632)

Η κριτική του Κάουτσκι στον Τουγκάν-Μπαρανόφσκι είναι ορθή. Ωστόσο τα ερωτήματα που έθεσε ο Τουγκάν-Μπαρανόφσκι, αφορούσαν το ζήτημα του πώς συμβιβάζεται η θεωρία της υποκατανάλωσης με τη θεωρία που διατύπωσε ο Μαρξ για τη διευρυνόμενη αναπαραγωγή της "καθαρής" καπιταλιστικής οικονομίας.

Η Ρόζα Λούξεμπουργκ υπερασπίστηκε τη θεωρία της υποκατανάλωσης ενάντια στα αναπαραγωγικά σχήματα του 2ου τόμου. Υποστήριξε ότι τα αναπαραγωγικά σχήματα του Μαρξ είναι "λάθος", διότι ισχύουν έχοντας ως προϋπόθεση μια διαρκή "διεύρυνση της δυνάμενης να πληρώσει ζήτησης για εμπορεύματα". Εφόσον μια τέτοια διεύρυνση είναι, σύμφωνα με τη θεωρία της υποκατανάλωσης, αδύνατη χωρίς την ύπαρξη "τρίτων προσώπων", συνάγεται ότι τα "μαθηματικά σχήματα δεν μπορούν να αποδείξουν απολύτως τίποτα στο ζήτημα της συσσώρευσης διότι οι ιστορικές τους προϋποθέσεις είναι αστήρικτες" (Μηλιός et al.633, Howard and King, pp.107-112),

Η Λούξεμπουργκ υπερασπίζεται τη θέση ότι η υστέρηση της αμοιβής των εργατών ως προς τους ρυθμούς αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας και τον όγκο των παραγόμενων

⁷ Θυμίζουμε ότι πραγματικοί μισθοί είναι το σύνολο (ο όγκος) των εμπορευμάτων που αγοράζουν οι εργάτες με την αμοιβή τους, η οποία εκφράζεται σε αξίες ή αντίστοιχα τιμές και ονομάζεται ονομαστικός μισθός. Με την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, οι αξίες και αντίστοιχα οι τιμές των (μισθιακών) εμπορευμάτων μειώνονται, με αποτέλεσμα να είναι δυνατή η μείωση του ονομαστικού μισθού παρά την αύξηση του πραγματικού μισθού.



καταναλωτικών εμπορευμάτων, καθιστά αδύνατη τη διευρυμένη αναπαραγωγή μιας "καθαρής" καπιταλιστικής οικονομίας. Οι πραγματικές καπιταλιστικές οικονομίες καταφέρνουν να ξεπερνούν τις κρίσεις που διαρκώς δημιουργεί ο φραγμός της υποκατανάλωσης μέσω της προσφυγής στα "τρίτα πρόσωπα" του "μη-καπιταλιστικού περιβάλλοντος" των αποικιών, που απορροφούν την πλεονάζουσα (υπερ)παραγωγή κάθε καπιταλιστικά αναπτυγμένης αποικιακής δύναμης.

Η υποκαταναλωτική προσέγγιση οδηγεί σε μία θεωρία κατάρρευσης του καπιταλισμού. Τα «τρίτα» πρόσωπα που απορροφούν το πλεόνασμα μπορεί να είναι όχι μόνο εκτός ενός κοινωνικού σχηματισμού (σε αυτήν την περίπτωση η υποκαταναλωτική θεωρία αποτελεί μία βάση για την εκκίνηση μίας θεωρίας της αποικιοκρατίας ή του ιμπεριαλισμού, Clarke, p.43,) αλλά να βρίσκονται και στο εσωτερικό του ίδιου του καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού. Για παράδειγμα το κράτος, ως καταναλωτής καπιταλιστικά παραχθέντων εμπορευμάτων, ή η "νέα μεσαία τάξη" των "μη-παραγωγικών" μισθωτών του εμπορίου, της διαφήμισης κ.λπ. που "δεν αυξάνει τις αξίες της οικονομίας", ενώ "η κατανάλωσή της ζωογονεί την αγορά" (Μοσκόβσκα, παρατίθεται σε Μηλιός et al., σελ.640).

Επειδή όμως οι δυνατότητες των "τρίτων καταναλωτών" να απορροφούν τη διαρκώς διευρυνόμενη πλεονάζουσα παραγωγή δεν είναι ανεξάντλητες, σύμφωνα με τη θεωρία της υποκατανάλωσης, οδηγούμαστε αναπόφευκτα στην κατάρρευση του καπιταλισμού (Clarke, p.41, Howard and King, p.111).

Η Ρόζα Λούξεμπουργκ διατυπώνει με σαφή τρόπο την θεωρία κατάρρευσης του καπιταλισμού, ανεξάρτητα από τις ταξικές συγκρούσεις λόγω της ροπής του καπιταλισμού να συρρικνώνει τον οικονομικό χώρο των "τρίτων προσώπων": "Η επανάσταση των εργατών, ο ταξικός τους αγώνας, και σ' αυτό ακριβώς συνίσταται η εγγύηση της νικηφόρας δύναμής τους, είναι απλώς ιδεολογική αντανάκλαση της αντικειμενικής ιστορικής αναγκαιότητας του σοσιαλισμού, η οποία προκύπτει απ' την αντικειμενική οικονομική αδυναμία ύπαρξης του καπιταλισμού σε κάποιο συγκεκριμένο επίπεδο της εξέλιξής του" (Παρατίθεται σε Μηλιός et al., 640).



2.4 Μπουχάριν και η δυσαναλογία μεταξύ των τομέων παραγωγής

Ο Μπουχάριν ασκεί κριτική στη Λούξεμπουργκ και πρόσθετει διάφορα νέα σημεία στη μαρξιστική συζήτηση για τις κρίσεις:

α) Ο Μπουχάριν «σπάει» μια θέση-ταμπού του τότε σοσιαλιστικού κινήματος. Συγκεκριμένα υποστηρίζει ότι οι συνολικοί μισθοί μπορούν να αυξάνονται στον καπιταλισμό, τόσο, όσο απαιτεί η απρόσκοπτη αναπαραγωγή των κυρίαρχων οικονομικο-κοινωνικών σχέσεων (αυτό αφορά και τους πραγματικούς αλλά υπό προϋποθέσεις και τους ονομαστικούς μισθούς)

Είναι προφανές ότι αυτή η θέση προσβάλλει τα θεωρητικά θεμέλια της υποκαταναλωτικής θεωρίας εφόσον σε αυτήν την περίπτωση μπορεί να έχει ζήτηση για καταναλωτικά αγαθά συμβατή με τα σχήματα αναπαραγωγής του Μαρξ και κατ' αυτόν τρόπο η κρίση να είναι αποτέλεσμα άλλων παραγόντων⁸.

β) Ο Μπουχάριν εκκινώντας από τα αναπαραγωγικά σχήματα του Μαρξ, υποστηρίζει η δυσαναλογία ανάμεσα στους τομείς της παραγωγής οδηγεί σε κρίση, όμως "ο παράγων κατανάλωση αποτελεί ένα στοιχείο αυτής της δυσαναλογίας (...). Η σωστή λειτουργία της

⁸ Οι Μηλιός et al υποστηρίζουν «Η θέση-ταμπού για την αδυναμία των συνολικών μισθών να μεταβάλλονται σε αντιστοιχία με τους ρυθμούς της κεφαλαιακής συσσώρευσης στηρίζεται καταρχήν σε μια αυθαίρετη αντίληψη σχετικά με τον κοινωνικό συσχετισμό δύναμης ανάμεσα σε εργάτες και καπιταλιστές, σύμφωνα με την οποία η μερίδα των μισθών διαρκώς μειώνεται και μάλιστα τόσο ώστε να προκύπτει αδυναμία "διάθεσης" της παραγωγής. Έτσι ακόμα και συγγραφείς που αντιλαμβάνονται ότι το ποσοστό κέρδους μπορεί να αυξάνεται μακροπρόθεσμα (και μέσα από τη μείωση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου (συνεπεία ταχύτερης αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας ως προς την αύξηση της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου) εμμένουν στη δογματική θέση ότι οι ονομαστικοί μισθοί στον καπιταλισμό πρέπει συνεχώς να συρρικνώνονται. Σήμερα γνωρίζουμε, π.χ. από την ιστορική εξέλιξη μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ότι η θέση αυτή δεν επαληθεύεται. Όχι μόνο οι πραγματικοί μισθοί αλλά και η μερίδα των μισθών παρουσίαζε ανοδική τάση τουλάχιστον μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1970 στις περισσότερες καπιταλιστικές χώρες του ΟΟΣΑ» (σελ.636)



κοινωνικής αναπαραγωγής απαιτεί μια σωστή αναλογία μεταξύ των καταναλωτικών αγαθών των εργατών και των άλλων μερών του συνολικού κοινωνικού προϊόντος (...) Με άλλα λόγια: Η δυσαναλογία της συνολικής κοινωνικής παραγωγής δεν συνίσταται μόνο στη δυσαναλογία των κλάδων παραγωγής αλλά και στη δυσαναλογία μεταξύ παραγωγής και προσωπικής κατανάλωσης" (Παρατίθεται σε Μηλιός et al. σελ.637,). Πρόκειται για μία παρατήρηση η οποία εισάγει τη δυνατότητα να σκεφτόμαστε πολλές κύριες αιτίες της κρίσης και όχι μόνο μία, τάση η οποία αναπτύχθηκε πολύ περισσότερο στη μαρξιστική συζήτηση για την κρίση μετά το 1970 {Δες και Howard and King, pp. 311-329}.

Σε αντίθεση με τη θεωρία της υποκατανάλωσης η θεωρία της υπερσυσσώρευσης ala Μπουχάριν δεν οδηγεί σε μία νομοτελειακή κατάρρευση του καπιταλισμού. Η διευρυμένη αναπαραγωγή του καπιταλισμού είναι δυνατή μέσω των σχημάτων αναπαραγωγής του Μαρξ με αναγκαία την παρουσία περιοδικών κρίσεων, μεγαλύτερης ή μικρότερης έντασης. Ο Μπουχάριν χαρακτηριστικά υποστηρίζει ότι "Μόνιμες κρίσεις δεν υπάρχουν" και "Το όριο (του καπιταλισμού) είναι η ένταση των καπιταλιστικών αντιφάσεων σ' ένα συγκεκριμένο βαθμό" (Παρατίθενται σε Μηλιός et al. σελ.641).

2.6 Γκρόσμαν. Οι κρίσεις ως έκφραση της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους

Ενώ εξελισσόταν η διαμάχη μεταξύ των θεωρητικών της υποκατανάλωσης και της υπερσυσσώρευσης αναπτύχθηκε και μία τρίτη ερμηνεία των κρίσεων που εστίαζε στην πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους.

Το ποσοστό κέρδους μπορεί να εκφραστεί μέσω της σχέσης

$$R = \frac{v}{C + \mu} = \frac{v/\mu}{[C/\mu] + 1}$$



όπου το ποσοστό κέρδους είναι η εξαρτημένη μεταβλητή (R). Το ποσοστό υπεραξίας (ο βαθμός εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης) είναι ο λόγος (u/μ), όπου u είναι η υπεραξία και μ το μεταβλητό κεφάλαιο (η αξία των εργατικών μισθών). Η οργανική ή αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου είναι ο λόγος (C/μ) και με C δηλώνεται το σταθερό κεφάλαιο

Σύμφωνα με τον Μαρξ η πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους προκύπτει από το γεγονός ότι μακροπρόθεσμα η τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου αυξάνει ταχύτερα από την παραγωγικότητα της εργασίας, με αποτέλεσμα να αυξάνεται η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου και να μειώνεται το ποσοστό κέρδους (εφόσον το ποσοστό υπεραξίας --εκμετάλλευσης-- αυξάνεται με ρυθμούς χαμηλότερους από την οργανική σύνθεση), δηλαδή να αυξάνεται το υπερπροϊόν με ρυθμούς χαμηλότερους από το επενδυμένο κεφάλαιο (μία αναλυτική εξέταση των περιστάσεων κάτω από τις οποίες ισχύει ο «νόμος» υπάρχει στον Σταμάτη 1993).

Ο Henryk Grossmann ήταν βασικός εκφραστής της ερμηνείας των κρίσεων με βάση την τάση του ποσοστού κέρδους να πέφτει. Η πτώση του ποσοστού κέρδους χαρακτηρίζει την κρίση και αιτία της κρίσης είναι η αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου (η ταχύτερη αύξηση της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου ως προς την παραγωγικότητα της εργασίας).

Ο Γκρόσμαν άσκησε συστηματική κριτική στην υποκαταναλωτική θεωρία καθώς υποστήριζε ότι η πραγματοποίηση του παραγόμενου υπερπροϊόντος και η διευρυνόμενη αναπαραγωγή της καθαρής καπιταλιστικής κοινωνίας είναι δυνατή, όσο το ποσοστό κέρδους παραμένει σε συγκεκριμένα επίπεδα. Η τάση της πτώσης του ποσοστού κέρδους είναι αυτή που στην πραγματικότητα λειτουργεί ως τάση κατάρρευσης του καπιταλισμού, και η οποία εκδηλώνεται με περιοδικές οικονομικές κρίσεις.

Επομένως όταν τα μέσα και οι δυνατότητες του καπιταλιστικού συστήματος να ανθίσταται στην πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους (οι αντιδρώσες αιτίες στην πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους) εξαντληθούν, τότε καταρρεύσει και ο καπιταλισμός.



Η Μοσκόβσκα συνεχιστής της υποκαταναλωτική θεωρίας ασκεί κριτική σε αυτήν την άποψη. Η Μοσκόβσκα υποστήριξε ότι τεχνολογική πρόοδος που εμφανίζεται στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, δεν αυξάνει την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου ταχύτερα από το ποσοστό υπεραξίας, επομένως αντί να εμφανίζεται μία τάση πτώσης του ποσοστού κέρδους εμφανίζεται μία τάση ανόδου αυτού όπως προκύπτει εύκολα από τη σχέση που εκφράζει το ποσοστό κέρδους. Αυτό που συμβαίνει υποστηρίζει είναι ότι η εισαγωγή τεχνολογίας α) αυξάνει το βαθμό εκμετάλλευσης, ενώ συγχρόνως, β) αυξάνει την παραγωγικότητα της εργασίας ταχύτερα από την τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου, με αποτέλεσμα η αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου να μειώνεται. (Μοσκόβσκα, σσ. 79-94).

Η ερμηνεία των οικονομικών κρίσεων με βάση το “νόμο της πτωτικής τάσης” του ποσοστού κέρδους υιοθετήθηκε από τον Maurice Dobb αργότερα χωρίς να οδηγεί σε μία θεωρία κατάρευσης του καπιταλισμού. Ο Dobb υποστήριξε ότι ο Μαρξικός νόμος εκδηλώνεται μόνο προσωρινά (και τότε προκύπτουν οι οικονομικές κρίσεις), ενώ ακολούθως η ισχύς του ακυρώνεται από τις αντεπιδρώσες αιτίες, οι οποίες αποκαθιστούν το ύψος του ποσοστού κέρδους στα προηγούμενα επίπεδα. (Dobb 1968, 79-126). Οι αντεπιδρώσες αιτίες είναι παράγοντες που επιδρούν σε όλες τις μεταβλητές του ποσοστού κέρδους εκτός της τεχνολογικής εξέλιξης (για παράδειγμα η οικονομία σε σταθερό κεφάλαιο, η ανάπτυξη των συστημάτων επικοινωνίας κλπ. Δες επ' αυτού και Μηλιό et al. σελ. 649-660)

Βιβλιογραφία

Μηλιός Γ., Γ. Οικονομάκης, Σ. Λαπατσιώρας, 2000. Εισαγωγή στην Οικονομική Ανάλυση, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα

Clarke S., 1994. Marx's Theory of Crisis, διατίθεται σε
<http://www.warwick.ac.uk/~syrbe/Publications.html>



Howard M. C. and J. E. King, 1989. A History of Marxian Economics, Volume I, 1883-1929, Princeton, New Jersey.

Howard M. C. and J. E. King, 1992. A History of Marxian Economics, Volume II, 1929-1990, MacMillan Education LTD, London.

Σταμάτης Γ., 1993. Τεχνολογική Εξέλιξη και Ποσοστό Κέρδους στον Μαρξ, Κριτική, Αθήνα

Μοσκόβσκα Ν., 1935 (ελληνική έκδοση 1988). Θεωρίες για τις Οικονομικές Κρίσεις, Κριτική, Αθήνα